

Biskupi i prezbiterzy w Kościołach I i II wieku (Jerozolima, Azja Mniejsza i Grecja, Antiochia), cz. 1

Bishops and Presbyters in the Churches of the I and II Century (Jerusalem, Asia Minor and Greece, Antiochia), part 1

ks. Leszek Misiarczyk¹

Abstract. The article, after detailed analyses of the sources, refines M. Simonetti's conclusions about the role of bishops and presbyters in early Christian communities of the first and second centuries. Firstly, the term *πρεσβύτερος* and his function appears in the communities founded by St. Paul during his lifetime, who himself established presbyters "elders" in various churches on Asia Minor so he had no resistance as Simonetti suggests to the use of terminology prevalent in Judaism. Secondly, Simonetti assumes that a monarchical episcopate is present in the Pastoral Epistles, which implies that the term *πρεσβύτερος* present there should be understood as the second level of the hierarchy and not as "elder". This is not quite so obvious. One sometimes gets the impression that it still retains the meaning of "elder". And thirdly, the reconstruction presented makes sense provided that by the term *πρεσβύτεροι* we mean "elders" and not the second degree of the priesthood. This, on the other hand, does not ring out unequivocally in his studies. On the other hand, if we understand the term *πρεσβύτεροι* to mean the second degree of the priesthood, and if the process itself proceeded in such a way that first the communities were led by colleges of priests, and then they were supplanted by a single bishop, or a monarchical episcopate emerged from among them, and the priests were relegated to the second order and to the role of associates of the bishop, then such a process is not confirmed by the first and second century sources.

Keywords: bishops; presbyters; the Church of I and II century

Manlio Simonetti, wybitny włoski badacz antyku chrześcijańskiego, w swoich dwóch znakomitych artykułach dotyczących biskupów i prezbiterów w Kościele antycznym I i II wieku doszedł do wniosku, że początkowo wspólnotami wczesnochrześcijańskimi, w tym również Kościołem w Rzymie w tym okresie, kierował nie jeden biskup,

¹ Ks. prof. dr hab. Leszek Misiarczyk, Instytut Historii, Wydział Nauk Historycznych, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa; e-mail: l.misiarczyk@uksw.edu.pl; ORCID: 0000-0002-9511-6174.

ale kolegium presbiterów². Jak łatwo się domyślić, taka hipoteza była i jest bardzo mocno lansowana przez badaczy protestanckich, którym zależy na wykazaniu, że pierwotnie wspólnotami chrześcijańskimi kierowały quasi-demokratycznie wybierane przez wspólnotę grupy presbiterów, a późniejszy episkopat monarchiczny zostałby narzucony przez Rzym³. Brzmi to tym bardziej zabawnie, że jak wykazał w swoich badaniach choćby sam Simonetti, episkopat monarchiczny w Rzymie miałby jego zdaniem pojawić się najpóźniej ze wszystkich wspólnot chrześcijańskich, bo dopiero pod koniec II wieku wraz z pontyfikatem papieża Wiktora (189-199)⁴. Nie mógł więc Kościół w Rzymie narzucić innym czegoś, czego sam jeszcze nie miał. Jak widzimy, zamieszanie w źródłach z I i II wieku oraz badaniach nad nimi jest bardzo duże i często są one naginane do udowodnienia prawdziwości czy wyższości własnego wyznania chrześcijańskiego lub własnych hipotez. Nie ma to jednak nic wspólnego z nauką, która powinna być uprawiana *sine ira et studio*.

Zamienne stosowanie terminów ἐπίσκοπος i πρεσβύτερος, pierwszy pochodzący z hellenizmu, drugi – z judaizmu⁵, a także przypisywanie im niekiedy tych samych funkcji czy zadań w źródłach wczesnochrześcijańskich z I i II wieku⁶, utrudnia bardzo rekonstrukcję przebiegu procesu historycznego, który kształtował przywództwo w poszczególnych wspólnotach w tym okresie. Hipoteza Simonettiego, iż wieloma wspólnotami w I wieku i przez dużą część II wieku kierowało kolegium presbiterów wzorowane na modelu judaistycznej administracji synagoidalnej, a episkopat monarchiczny utwierdza się najwcześniej w latach 120-140 we wspólnotach Pawłowych w Azji Mniejszej (Listy Pastorskie) i Antio-

² Por. M. Simonetti, *Presbiteri e vescovi nella Chiesa del I e II secolo*, VetChr 22 (1996) s. 115-132; M. Simonetti, *Roma cristiana tra vescovi e presbiteri*, VetChr 43 (2006) s. 5-17; M. Simonetti, *Il Vangelo e la storia*, Roma 2010, gdzie powtarza swoje wcześniejsze hipotezy.

³ Wystarczy sięgnąć choćby do najnowszego tłumaczenia na język angielski pism Ojców Apostolskich, żeby się przekonać, że nadal w taki sposób są interpretowane te teksty. Por. W. Varner, *The Apostolic Fathers. An Introduction and Translation*, London 2023.

⁴ Por. Simonetti, *Presbiteri e vescovi*, s. 130-132; Simonetti, *Roma cristiana*, s. 15-17.

⁵ E. Jezierska, *Obraz kapłana Chrystusowego w Listach Pastorskich (1-2 Tm, Tt)*, WrPT 17/2 (2009) s. 31-39.

⁶ Por. K. Romaniuk, *Presbiterzy – biskupi*, w: *Kapłaństwo w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, red. A. Jankowski – K. Romaniuk, Katowice 1972, s. 249-252; D. Kasprzak, *Teologia kapłaństwa i urzędu kapłańskiego w I wieku chrześcijaństwa*, RBL 63/2 (2010) s. 101-125.

chii (listy Ignacego), potem zaś w pozostałych Kościołach, a najpóźniej w Rzymie, za pontyfikatu Wiktora, przyjęli bezkrytycznie i spopularyzowali jego studenci z Augustinianum i w ten sposób jest ona nadal bezkrytycznie powtarzana przez innych⁷.

W niniejszym opracowaniu będę starał się wykazać, że hipoteza Simonettiego powinna zostać w kilku istotnych punktach doprecyzowana, a jeśli przez prezbitery rozumie się nie „starszych”, ale drugi stopień hierarchii kościelnej, wręcz odrzucona, gdyż nie znajduje potwierdzenia w zachowanych źródłach. Nie rozróżnia ona bowiem różnego znaczenia zarówno terminu *πρεσβύτερος*, jak też *ἐπίσκοπος* w I i II wieku. Dzięki bowiem dokładniejszym analizom wiemy dzisiaj, że termin *πρεσβύτερος* w tekstach Nowego Testamentu i pozakanonicznych pismach wczesnochrześcijańskich I i II wieku miał trzy znaczenia. Po pierwsze, oznaczał zwyczajnie ludzi starszych (np. 1Tm 5,1), po drugie, początkowo posiadał zbiorcze znaczenie „starszych” jako przełożonych wspólnoty, do których należeli prawdopodobnie również biskupi, i po trzecie w niektórych wspólnotach, jak np. w Kościołach Pawłowych pod koniec I wieku, czy w Antiochii na przełomie I i II wieku, oznaczał drugi stopień w hierarchii kościelnej⁸. I to nie w sensie takim, jak chce Simonetti, że prezbyterzy początkowo kierowali wspólnotami chrześcijańskimi, a dopiero w II wieku zostali zredukowani przez biskupów do roli drugorzędnej, jako drugi stopień w hierarchii kościelnej jako tylko ich współpracownicy i pomocnicy bez jakiegokolwiek realnej władzy rządzenia. Jak zobaczymy, zachowane źródła z I wieku rzeczywiście przedstawiają prezbitery jako kierujących wspólnotami, ale rozumiano ich jako „starszych”, który był terminem zbiorczym na określenie wszystkich odpowiedzialnych za

⁷ Por. H. Pietras, *Od prezbyteratu do kapłaństwa: ewolucja pojęć i urzędu*, „Studia Bobolanum” 3 (2002) s. 5-17 (tutaj, s. 6, powtarza to przekonanie bez jakiegokolwiek uzasadnienia). Zob. także inne artykuły: H. Pietras, *Klerykalizacja kapłaństwa w Kościele starożytnym, czyli przyczynek do historii języka religijnego*, w: *Sympozja Kazimierskie*, t. 4, red. B. Wronikowska – D. Próchniak, Lublin 2008, s. 111-116; H. Pietras, *Dymisja ze stanu duchownego i jej skutki w starożytności chrześcijańskiej*, w: *Odejścia od kapłaństwa. Studium historyczno-psychologiczne*, red. K. Dyrek, Kraków 2010, s. 7-19; H. Pietras, *Tożsamość kapłańska w Kościele starożytnym*, w: *Sztuka bycia księdzem*, red. J. Augustyn, Kraków 2010, s. 59-66 (które nie dotyczą jednak bezpośrednio niniejszej tematyki). Hipotezę o kolegium kierującym Kościołem w Rzymie powtarza: M. Skierkowski, *Od Apostołów do biskupów – trzy drogi*, „Studia Teologiczne. Białystok, Drohiczyn, Łomża” 29 (2011) s. 29-55 (tutaj s. 51-55).

⁸ Por. J. Wagner, *Die Anfänge des Amtes in der Kirche. Presbyter und Episkopen in der frühchristlichen Literatur*, Tübingen 2011, s. 21-22.

wspólnotę, w tym również biskupów. Takie rozumienie przezbiterów jako „starszych” przedstawia jeszcze Ireneusz pod koniec II wieku, pisząc o biskupach Rzymu, kiedy inne źródła już od dawna widziały w nich drugi stopień hierarchii kościelnej. Równoległe do tego, a nie jak chce Simonetti później, toczył się drugi bardzo ważny proces potwierdzony przez Listy Pasterskie i listy Ignacego, w którym krystalizuje się rozumienie terminu *πρεσβύτερος* jako drugi stopień w hierarchii kościelnej i rozszerza na inne wspólnoty. Podobnie termin *ἐπίσκοποι* rozumiany był dwójako w interesującym nas okresie. W sensie ogólnym oznaczał „nadzorcę” nad wspólnotą i obejmował wszystkich, którzy mieli takie zadanie, a z czasem przyjął znaczenie tego najważniejszego i jedyne biskupa stojącego na czele wspólnoty⁹. Trzeba bardzo dokładnie badać kontekst występowania tych terminów, aby dobrze zrozumieć ich właściwe znaczenie, bo w przeciwnym razie można dojść do błędnego wniosku, że biskupi na zmianę byli przezbiterami i pełnili ich funkcje, a przezbiterzy – biskupami i również pełnili ich funkcje. Taki obraz wyłania się rzeczywiście ze źródeł, ale tylko w przypadku rozumienia *πρεσβύτεροι* jako zbiorczego określenia na „starszych”, a *ἐπίσκοποι* jako ogólnego określenia „nadzorców” wspólnoty, ale źródła, jak zobaczymy, nie potwierdzają w żadnym wypadku wymiennego stosowania terminów *πρεσβύτεροι* rozumianych jako drugi stopień w hierarchii kościelnej, a *ἐπίσκοπος* jako episkopatu monarchicznego. Inaczej mówiąc, *πρεσβύτεροι* (‘starsi’) są niekiedy utożsamiani z *ἐπίσκοποι* (‘nadzorcy’), a *ἐπίσκοποι* bywają określani *πρεσβύτεροι*, ale nigdzie w źródłach z I i II wieku jeden *ἐπίσκοπος* nie jest nazywany jednocześnie *πρεσβύτερος* w sensie drugiego stopnia w hierarchii kościelnej i odwrotnie – *πρεσβύτερος* w znaczeniu drugiego stopnia w hierarchii kościelnej nigdzie nie jest określany jednocześnie *ἐπίσκοπος*. Wyklucza to bowiem sama dynamika krystalizowania się tych urzędów i ich funkcji na przełomie I i II wieku. Jeśli bowiem poja-

⁹ A. Stewart (*The Original Bishops*, Grand Rapids 2014, s. 187-298) zaproponował wręcz cztery rozumienia terminu *presbyter*: (a) w sensie ogólnym, starszy mężczyzna, (b) jako termin oznaczający kolektywnie przywódców pojedynczych kościołów domowych, (c) starsi członkowie pojedynczych kościołów domowych, którzy tworzyli kolegium doradcze, ich przywódcy, *episkopos*, ale którzy nie byli jemu jeszcze poddani i (d) *kata polin presbyteroi*, czyli wybrani *episkopoi*, którzy razem sprawowali jakąś władzę nad całym miastem, a nie tylko w swoich kościołach domowych. Zob. P.F. Bradshaw, *Presbyteroi in the First Two Christian Centuries, w: Deacons and Diakonia. Bishops, Presbyters and Laypeople*, t. 3, red. M. Vinzent, Studia Patristica 106, Leuven – Paris – Bristol 2021, s. 71-76.

wia się wtedy episkopat monarchiczny i prezbiterzy są przedstawiani na drugim miejscu jako współpracownicy biskupa, to trudno sobie wyobrazić, by jeden biskup kierujący wspólnotą należał jednocześnie do grona prezbiterów, swoich pomocników. Niemożliwe jest, aby biskup należał jednocześnie do pierwszego i do drugiego stopnia hierarchii kościelnej. Tego kluczowego rozróżnienia nie zachowuje w swoich opracowaniach ani Simonetti, ani inni późniejsi badacze, powiększając jeszcze bardziej zamieszanie w tej kwestii. A ponieważ zazwyczaj prezbiterzy występują w źródłach w liczbie mnogiej, stąd wysunięta hipoteza, że wieloma Kościołami w I i II wieku kierowały początkowo kolegia prezbiterów, do których należeli również biskupi, którzy później „awansowali” na przewodników poszczególnych Kościołów. Hipoteza tym bardziej kontrowersyjna, że termin „kolegia” nie pojawia się w żadnym z zachowanych źródeł i jest wymysłem uczonych. Nie wydaje się też, aby to były jakieś „kolegia” sformalizowane, a sama liczba mnoga wcale nie musi oznaczać, że owych prezbiterów było wielu. Mogło to być po prostu dwóch albo trzech „starszych” członków wspólnoty, którzy cieszyli się autorytetem wśród wiernych.

W niniejszym studium chcę się więc zająć analizą wszystkich tekstów z I i II wieku, w których pojawiają się terminy ἐπίσκοπος i πρεσβύτερος, oraz kontekstem, w jakim występują, aby ustalić dokładne ich rozumienie. Początkowo miałem zamiar prześledzić wszystkie źródła, ale ponieważ jest ich zbyt wiele, podzieliłem analizy na dwie części. W pierwszej skoncentruję się na Judei i Jerozolimie, wspólnotach założonych przez Pawła w Grecji i Azji Mniejszej oraz Antiochii syryjskiej, natomiast w części 2, którą mam zamiar przygotować w przyszłości – Kościołem w Aleksandrii i w Rzymie.

1. Judea i Jerozolima

Najstarsze ślady struktury Kościoła w Jerozolimie znajdujemy w Dziejach Apostolskich. Pierwszym fragmentem, w którym występuje chrześcijańskie rozumienie terminu πρεσβύτερος, jest Dz 11,29-30¹⁰, który pojawia się w kontekście zbiórki przeprowadzonej w Antiochii na rzecz braci w Judei po zapowiedzianym głodzie przez proroka Agabosa: „Uczniowie postanowili więc, że każdy według swej zamożności pospie-

¹⁰ W Dz 2,17; 4,5.8.23 i 6,12 odnosi się do „starszych” Izraela, członków Sanhedrynu.

szy z pomocą braciom mieszkającym w Judei. Tak też zrobili, wysyłając [jałmużnę] starszym (πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους) przez Barnabę i Szawła”. Z tekstu jasno wynika, że zbiórka przeprowadzona w Antiochii, prawdopodobnie jakichś środków pieniężnych, na pomoc Kościołowi w Judei, czyli najprawdopodobniej chodzi o Jerozolimę, zostanie przekazana na ręce przełożonych tamtejszej wspólnoty. Kontekst wypowiedzi wskazuje, że πρεσβυτέρους należy tutaj rozumieć w znaczeniu ‘starsi’, a nie jako drugi stopień hierarchii kościelnej¹¹. Tak też najczęściej jest on tłumaczony na język polski i żaden z tłumaczy nie oddał go przez ‘kapłani’. Tekst potwierdza zatem, że Kościołem w Judei kierowali przebiterzy w znaczeniu ‘starsi’, choć nie wiemy do końca, czy należał do nich biskup/biskupi czy też nie. Tymi „starszymi” były najprawdopodobniej osoby posiadające doświadczenie i autorytet we wspólnocie, nie zaś przebiterzy w sensie drugiego stopnia hierarchii kościelnej.

Drugi raz termin πρεσβύτεροι pojawia się w Dz 15,16, co ciekawe, w kontekście orzeczeń słynnego Soboru w Jerozolimie razem z ἀπόστολοι. W Dz 15,2 opisany jest spór pomiędzy Pawłem i Barnabą a braćmi przybyłymi z Judei dotyczący obrzezania etnochrześcijan. Postanowiono, że Paweł i Barnaba i jeszcze kilku innych „udadzą się w sprawie tego sporu do Jeruzalem, do Apostołów i starszych (πρὸς τοὺς ἀποστόλους καὶ πρεσβυτέρους)”. Mamy tutaj kolejne wyraźne potwierdzenie, że Kościołem w Jerozolimie jeszcze za życia Apostołów kierowali wraz z nimi również „starsi”. Wysłańcy docierają do Jerozolimy (Dz 15,5), gdzie „zostali przyjęci przez Kościół, Apostołów i starszych (ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πρεσβυτέρων)”, a gdy nawróceni ze stronnictwa faryzeuszów opowiedzieli się za obrzezaniem etnochrześcijan, „zebrali się Apostołowie i strasi (οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ πρεσβύτεροι), aby rozpatrzyć tę sprawę (Dz 15,6)”. Wydając postanowienia soboru w Jerozolimie, znowu „Apostołowie i starsi wraz z Kościołem (τοῖς ἀποστόλοις καὶ τοῖς πρεσβυτέροις σὺν ὅλῃ τῇ ἐκκλησίᾳ)” postanowili wysłać Judę i Sylasa z Pawłem i Barnabą do Antiochii, aby ustnie przekazali powzięte postanowienia (Dz 15,22). Przesyłają przez nich pismo o treści „Apostołowie i starsi bracia (οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἀδελφοί) przesyłają pozdrowienie braciom pogańskiego pochodzenia w Antiochii, Syrii i Cylicji (Dz 15,23)”. Widzimy więc, że wszelkie kwestie związane zarówno ze zwołaniem, jak też rozstrzygnięciami soboru w Jerozolimie dokonywane są przez Apostołów i star-

¹¹ Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie*, Poznań 1961, s. 324; J. Munck, *The Actes of the Apostles*, Garden City 1967, s. 110.

szych (ἀπόστολοι καὶ πρεσβύτεροι)¹², rozumianych jako przełożonych, a nie jako drugi stopień hierarchii kościelnej. Teksty te nie wspominają w ogóle o biskupie Jerozolimy prawdopodobnie dlatego, że kierował nim wtedy jeszcze Jakub Apostoł, który choć nie jest wymieniany imieniem, pozostaje włączony do grona Apostołów. S. Nagy sugeruje, że do grona owych „starszych” jerozolimskich musieli być włączeni również diakoni, którzy, choć nie są wspomniani w powyższych fragmentach, to z pewnością istnieli w Kościele w Jerozolimie, co potwierdzają Dz 6¹³. Nie wiadomo, skąd taka interpretacja się wzięła, autor nie przedstawia też żadnych argumentów, a jedynie stwierdza, błędnie rozumiejąc też sam termin πρεσβύτεροι nie jako ‘strasi’, ale jako ‘wykonujących funkcje kapłańskie i diakańskie’. Dz 6 potwierdzają ustanowienie przez Apostołów siedmiu pomocników w Jerozolimie, ale nie pojawia się tam termin „diakon”. Nie wiemy też, czy owych siedmiu pozostawało nadal w Jerozolimie czy też udali się na misje ewangelizacyjne w inne rejony. W każdym razie nie ma żadnych podstaw do włączenia ich do grona „starszych” Kościoła w Jerozolimie.

Po raz ostatni Apostołowie i starsi pojawiają się razem w opisie drugiej wyprawy misyjnej Św. Pawła w Dz 16,4, kiedy to Paweł z Sylasem udali się najpierw do Derbe i Listry, a następnie, przechodząc przez inne miasta, „nakazywali im przestrzegać postanowień powziętych przez Apostołów i starszych w Jerozolimie (ὕπὸ τῶν ἀποστόλων καὶ πρεσβυτέρων τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις)”. Termin πρεσβύτεροι, jak to zresztą zostało przetłumaczone w Biblii Tysiąclecia, oznacza tutaj znowu ‘starszych’, a nie drugi stopień kapłaństwa hierarchicznego.

W Dz 21,18 natomiast znajduje się wzmianka o dotarciu Pawła na koniec swojej misji ewangelizacyjnej do Jerozolimy, który, jak dodaje autor, „następnego dnia poszedł z nami do Jakuba. Zebrali się też wszyscy strasi (οἱ πρεσβύτεροι)”. Tym razem wspominany jest Jakub Apostoł jako ten, który przewodził Kościołowi w Jerozolimie, wokół którego zebrali się wszyscy „starsi” wspólnoty¹⁴. Termin ma tutaj jednak znowu

¹² Por. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie*, s. 418-419; Munck, *The Actes of the Apostles*, s. 209.

¹³ Por. S. Nagy, *Prezbiterzy w pierwotnej gminie jerozolimskiej*, RTK 8/1 (1961) s. 5-22; S. Nagy, *Hierarchia kościelna w okresie misyjnej działalności św. Pawła*, RTK 11/2 (1964) s. 55-79; S. Nagy, *Hierarchia Kościelna w ostatnim okresie życia św. Pawła*, RTK 13/2 (1966) s. 23-44.

¹⁴ Por. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie*, s. 324; Munck, *The Actes of the Apostles*, s. 110.

znaczenie ogólne „starszych” wspólnoty i nie oznacza drugiego stopnia w hierarchii kościelnej.

Nie mamy więc żadnych wątpliwości, że Kościołem w Jerozolimie jeszcze za czasów Apostołów, a potem, gdy Apostołowie udali się na misje ewangelizacyjne wraz z Jakubem, kierowali „starsi”. Co ciekawe, przytoczone fragmenty z *Dziejów Apostolskich* w ogóle nie wspominają biskupa ani biskupów. Częściowo jest to zrozumiałe, bo gdy żyli jeszcze Apostołowie, a zwłaszcza Jakub, oni kierowali Kościołem w Jerozolimie. Nie wiemy niestety dokładnie, kim byli wspomniani *πρεσβύτεροι* i czy należeli do nich również *ἐπίσκοποι*, ani też jaką dokładnie funkcję pełnili. Czy dzięki wiekowi i zdobytemu doświadczeniu byli tylko swego rodzaju doradcami Apostołów, podobnie jak w judaizmie, czy też posiadali realną władzę rządzenia? Na to pytanie, niestety, nie znajdziemy odpowiedzi w tekstach z I wieku.

Istnienie *prezbiterów* jako „starszych” w Kościele w Jerozolimie potwierdza również łączony z tym środowiskiem List Jakuba Apostoła, który, jak wiemy, poniósł śmierć męczeńską w Jerozolimie w 62 roku. Jeśli więc list jest rzeczywiście jego autorstwa, musiał powstać przed jego śmiercią. Znajdujemy w nim jeden raz wzmiankę o *prezbiterach*, w Jk 5,14: „Choruje ktoś wśród was? Niech sprowadzą starszych Kościoła (*τοὺς πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας*), by się modlili nad nim i namaścili go olejem w imię Pana”. Zatem już w latach sześćdziesiątych I wieku w Jerozolimie zamiast ogólnego określenia „*prezbiterzy*” pojawia się bardziej doprecyzowane „*prezbiterzy Kościoła*”. A użyte rodzajniki w języku greckim wskazują, że autor miał na myśli konkretne osoby, a nie jakieś ogólnikowe określenie przejęte z judaizmu, i konkretny Kościół, w którym oni posługiwali. Mają oni modlić się nad wiernymi chorymi i namaścić ich świętym olejem w imię Pana, aby wyzdrowieli. Jak jednak rozumieć termin *πρεσβύτερος* w tym fragmencie? W polskich tłumaczeniach zazwyczaj oddaje się go przez ‘kapłani’, co sugeruje, że chodzi o drugi stopień w hierarchii kościelnej¹⁵, ale jest to błędne, gdyż ma on wyraźnie znaczenie jeszcze ogólne (‘starsi’)¹⁶. Trudno bowiem so-

¹⁵ Takie rozumienie proponuje: Nagy, *Prezbiterzy w pierwotnej gminie jerozolimskiej*, s. 5-22; Nagy, *Hierarchia kościelna w okresie misyjnej działalności św. Pawła*, s. 55-79.

¹⁶ Tak tłumaczy go J. Kozyra w *Nowym Biblijnym Komentarzu*. Por. J. Kozyra, *List św. Jakuba. Wstęp, przekład z oryginału i komentarz*, Częstochowa 2011, s. 281 (komentarz na stronach s. 284-286). Zob. także: J. T. Burtchael, *From Synagoge to Church: Public Services and Offices in the Earliest Christian Communities*, Cambridge 1992; C.R. Alastair, *The Elders of the Jerusalem Church*, JTS 44 (1993) s. 511-528.

bie wyobrazić, aby w Kościele jerozolimskim w latach pięćdziesiątych podczas słynnego soboru dominowało znaczenie ‘starsi’, a za kilka lat już ‘kapłani’. Jakub Apostoł zachęca, aby do chorych wzywać starszych, przełożonych Kościoła jerozolimskiego, aby się nad nimi modlili.

Wraz ze śmiercią Apostołów Kościołem w Jerozolimie kierowali najprawdopodobniej nadal owi „starsi” spośród których z czasem, tak jak w innych rejonach ówczesnego świata chrześcijańskiego, wyłonił się episkopat monarchiczny. Nie mamy niestety żadnych źródeł z II wieku, które pozwoliłyby nam odtworzyć proces kształtowania się przywództwa w Kościele w Jerozolimie. Euzebiusz w swojej *Historii kościelnej* ubolewa, że zapiski dotyczące lat rządów biskupów jerozolimskich nie zachowały się i nigdzie ich nie znalazł, ale całkowicie pewna tradycja mówi, że ich życie było krótkie. Następnie dodaje, że z dokumentów pisanych wiadomo, że do obłężenia Żydów za panowania Hadriana, czyli po upadku powstania Bar Kochby w 135 roku, „dokonało się tam piętnaście sukcesji biskupów”. Wszyscy oni byli „z obrzezania” i wylicza potem ich imiona: Jakub, brat Pański, Symeon, Justus, Zacheusz, Tobiasz, Beniamin, Jan, Maciej, Filip, Synekas, Justus, Lewi, Efres, Józef i Juda. Potem kierowali tym Kościołem jerozolimskim biskupi pochodzący z pogaństwa¹⁷. Euzebiusz używa na ich określenie greckiego terminu ἐπίσκοποι, ale z oczywistych względów nakłada jego rozumienie z IV wieku na I i II wiek. Niewykluczone, że nadal określano ich po prostu „starszymi”, ale brakuje nam źródeł z II wieku, aby to ostatecznie rozstrzygnąć. Co ciekawe, w zachowanych źródłach z I i II wieku związanych z Judeą lub Jerozolimą nie pojawia się w ogóle termin ἐπίσκοποι ani nawet ich opisowa prezentacja za pomocą innej terminologii. Nie mamy też świadectwa wymiennego stosowania terminologii ἐπίσκοποι i πρεσβύτεροι ani przypisywania im tych samych funkcji, jak to miało miejsce w innych Kościołach. Jeśli lista sukcesji biskupów Jerozolimy przywołana przez Euzebiusza odpowiada rzeczywistości historycznej, to wydaje się, że na początku tym Kościołem kierował Apostoł Jakub wraz z prezbiterami „starszymi” jako swego rodzaju doradcami, którzy posiadali autorytet. Gdy Apostoł umiera, kierowanie po nim przejęli kolejni biskupi, znowu wraz ze „starszymi”, ale co charakterystyczne, w źródłach z I wieku dotyczących Jerozolimy nigdzie nie wspomina się o prezbiterach „starszych”, którzy kierowaliby tym Kościołem. To pokazuje nam, jak zwodnicze jest założenie, że wspólnota, którą miało kierować grono prezbiterów, miała

¹⁷ Eusebius Caesariensis, *HE VI 5*, 1-4, tł. A. Caba, Kraków 2013, s. 227.

charakter bardziej judaistyczny. Trudno sobie wyobrazić bardziej judaistyczną wspólnotę chrześcijańską niż w Jerozolimie, a nie mamy żadnych świadectw o gronie prezbiterów.

2. Kościoły założone przez Św. Pawła w Grecji i Azji Mniejszej

Św. Paweł w 1Kor 12,28 wspomina, że Bóg ustanowił w Kościele różne funkcje: Apostołów, proroków, nauczycieli, mających moc czynienia cudów, uzdrawiających, wspierających pomocą, rządzących, przemawiających różnymi językami. Jak słusznie zauważa M. Simonetti, kilkadziesiąt lat później zachowane do naszych czasów teksty źródłowe w ogóle nie wspominają o nich jako kierujących wspólnotami chrześcijańskimi czy rządzącymi nimi. Ci natomiast, którzy są wezwani do kierowania poszczególnymi Kościołami, określani są różnymi innymi terminami, najczęściej ἐπισκόποι, πρεσβύτεροι i διακόνοι. W autentycznych listach Apostoła Pawła (Pierwszy List do Tesaloniczan, List do Galatów, List do Rzymian, Pierwszy i Drugi List do Koryntian, List do Filipian i List do Filemona) nie pojawia się, z wyjątkiem Flp 1,1, żaden z tych trzech terminów technicznych na określenie kierujących poszczególnymi wspólnotami, które w przyszłości odegrają tak kluczową rolę¹⁸. Występują one w tzw. Listach Pasterskich czy Listach Więziennych, ale one są o wiele późniejsze, a ich Pawłowe autorstwo bywa kwestionowane. Z listów wyłania się obraz Apostoła Pawła jako tego, który sam na odległość ma pieczę i kieruje założonymi przez siebie Kościołami, ustanawiając jedynie na miejscu osoby odpowiedzialne za czuwanie nad nimi. Przypuszcza się, że początkowo takimi nieformalnymi organizatorami spotkań liturgicznych byli właściciele domów, w których spotykali się pierwsi chrześcijanie. W taki sposób powstają pierwsze tzw. kościoły domowe¹⁹. W przywołanym fragmencie z 1Kor 12,28 pojawiają się ogólne terminy „wspierający pomocą” (ἀντιλήμψεις) i „rządzący” (κυβερνήσεις), w 1Kor 16,16 zaś – „współpracujący” (συνεργοῦντι) i „współtrudzący się” (κοπιῶνται), ale żaden z nich nie stał się w okresie późniejszym technicznym określeniem na przełożonych wspólnot chrze-

¹⁸ Por. Simonetti, *Presbiteri e vescovi nella Chiesa del I e II secolo*, s. 115-116; A. Zawadzki, *Sylwetka i funkcja prezbitera w pierwszych wspólnotach chrześcijańskich na podstawie autentycznych listów św. Pawła (lata 50-67 po Chr.)*, ŁST 25/3 (2016) s. 25-42.

¹⁹ Por. E. Dassmann, *Hausgemeinde und Bischofsamt*, w: *Vivarium: Festschrift Theodor Klauser zum 90. Geburtstag*, Münster 1984, s. 82-93.

ścijańskich, tak jak ἐπίσκοπος i πρεσβύτερος. Jedynym tekstem, w którym pojawiają się techniczne terminy, które w przyszłości będą powszechnie używane we wspólnotach chrześcijańskich, jest Flp 1,1, gdzie Paweł i Tymoteusz, słudzy Chrystusa zwracają się „do wszystkich świętych w Chrystusie Jezusie, którzy są w Filipi, wraz z biskupami (ἐπισκόποις) i diakonami (διακόνους)”, i to w liczbie mnogiej. Terminy ἐπισκόποις i διακόνους są potwierdzone w tym fragmencie przez wszystkie starożytne manuskrypty i nie mogą być późniejszym, popawłowym dodatkiem. Termin ἐπισκόποις nie występuje, co prawda, w innych listach Pawła, nie może to być jednak traktowane jako dowód na istnienie urzędu biskupa ani też jako argument za odrzuceniem Pawłowego autorstwa Listu do Filipian²⁰. Oczywiście jest więc, iż termin ἐπισκόποις nie miał jeszcze wtedy technicznego znaczenia, bo inaczej trzeba by przyjąć, że Kościołem w Filipi kierowało kilku biskupów. Termin występuje tutaj jeszcze w znaczeniu etymologicznym jako ‘nadzorcy’ czy ‘czuwający’ i obejmował najprawdopodobniej również ‘starszych/przełożonych’ wspólnoty²¹. W listach św. Pawła niebudzących wątpliwości nie występuje nie tylko termin ἐπίσκοπος, ale również termin πρεσβύτερος na oznaczenie osoby obdarzonej autorytetem we wspólnocie i Paweł nie wymienia też żadnego prezbitera imiennie²². Zdaniem Simonettiego zabieg ten był świadomie zamierzony przez Apostoła i motywowany niechęcią do modelu żydowskiego starszych kierujących synagogami, zwłaszcza w diasporze, a także dlatego, że przyjmował takie samo znaczenie i funkcję we wspólnotach chrześcijan judaizujących, od których Paweł zdecydowanie się odżegnywał. Zrozumiałe jest więc, że pojawia się on w Jk 5,14, gdzie autor zachęca do sprowadzenia „prezbiterów Kościoła” (πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας), aby modlili się nad chorymi i namaszcza ich olejem, Paweł natomiast bardzo mocno akcentował nowość przesłania chrześcijańskiego i zdecydowanie odcinał się od judaizmu również w tym aspekcie. Pomimo jednak jego wyraźnej niechęci do terminu πρεσβύτερος, jego znaczenia i funkcji, rozpowszechnił się on bardzo we wspólnotach chrześcijańskich pod koniec I i w pierwszej połowie II wieku. Co ciekawe, według Dz 20,17 Paweł przebywający w Milecie posłał od Efezu

²⁰ J. Flis, *List do Filipian*, Częstochowa 2011, s. 79.

²¹ Nie ma racji W. Bielak (*Kilka uwag na temat początków urzędu biskupiego w ujęciu historycznym*, VoxP 55 (2010) s. 63-76), twierdząc, że w źródłach wczesnochrześcijańskich mamy do czynienia z wyraźnym przeciwstawieniem biskupów prezbiterom (podsumowanie na s. 76). Zob. J. Flis, *List do Filipian*, Częstochowa 2011, s. 82.

²² Por. Simonetti, *Presbiteri e vescovi nella Chiesa del I e II secolo*, s. 117-118.

i wezwał „starszych Kościoła” (πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας), do których wygłosił swoją słynną mowę pożegnalną. Ponieważ wiemy, iż Kościół w Efezie został założony przez Pawła, oznacza to, że kierujący tym Kościołem określani są prezbiterami i zostali ustanowieni przez niego samego. Zatem Simonetti nie do końca ma rację, twierdząc, że Paweł unikał zarówno terminu πρεσβύτερος, jak też ich ustanawiania na czele wspólnot chrześcijańskich. Pozostaje jednak pytanie, co oznaczał termin πρεσβυτέρους w tym fragmencie i czy rzeczywiście odzwierciedlał stan jego rozumienia pod koniec życia Pawła, czyli w latach sześćdziesiątych I wieku, czy też raczej okres powstania Dziejów Apostolskich. Simonetti jest zdania, że kierujący Kościołem w Efezie za życia Pawła, którzy dotarli do Miletu, nie byli prezbiterami w takim rozumieniu, jak będzie to miało miejsce później, a Łukasz, autor Dziejów, dostosował swój opis do czasu, w którym terminologia i funkcja prezbiterów przejęła się we wspólnotach założonych przez Pawła. Podobnie będzie w Koryncie pod koniec I wieku, jak to potwierdza Pierwszy List do Koryntian Klemensa Rzymskiego. Model kierowania Kościołem przez grono prezbiterów według Simonettiego rozpowszechnił się w Kościołach założonych przez Pawła dopiero po śmierci Apostoła, kiedy to jego pierwotne przesłanie o wolności duchowej nie wystarczało już do określenia reguł skutecznego kierowania nimi. W międzyczasie wzmogła się też presja ze strony tradycji Apostołów Jana i Piotra, które były bardziej otwarte na wpływy judaistyczne, a także powstawały nowe wspólnoty oraz powiększały się już istniejące, co stwarzało wiele nowych problemów organizacyjnych. Mam kilka wątpliwości do takiego rozumowania. Po pierwsze, wcale nie jest oczywiste i jeszcze do wykazania, że Dz 20,17 jest Łukaszową adaptacją sytuacji późniejszej, bo dzisiaj datuje się powstanie Dziejów Apostolskich na lata sześćdziesiąte I wieku. Nawet jednak, jeśli przejęlibyśmy datację Dziejów Apostolskich na lata osiemdziesiąte I wieku, to i tak niewiele to zmienia. Fragment odzwierciedla raczej rzeczywistą sytuację Kościoła w Efezie, którym kierowali prezbiterzy, gdyż tak było też w innych wspólnotach, ale rozumiani jako „starsi”, a nie jako drugi stopień hierarchii kościelnej²³. Simonetti przyjął założenie, że ponieważ w Listach Pawłowych nie wspomina się w ogóle o prezbiterach, do niej nagina interpretację Dz 20,17 o Kościele w Efezie. Ma natomiast rację, że prezbiterzy, którzy dotarli z Efezu do Miletu, nie byli prezbiterami w późniejszym rozumieniu, jako drugi stopień hierarchii kościelnej. Tak by

²³ Por. Zawadzki, *Sylwetka i funkcja prezbitera*, s. 25-42.

było, gdybyśmy termin *πρεσβύτερος* rozumieli jako drugi stopień hierarchii kościelnej, ale nikt tak nie rozumie tego fragmentu. Po drugie, awersja Pawła wobec judaizmu epoki dotyczyła bardzo konkretnej rzeczy: poszukiwania zbawienia w oparciu o zachowywanie Prawa Mojżeszowego i w tym rzeczywiście pozostawał nieugięty, nie miał natomiast najmniejszego problemu, żeby obrzezać Tymoteusza (Dz 16,3) albo wziąć udział w rycie oczyszczenia w świątyni w Jerozolimie, kiedy tam dotarł (Dz 21,26). Nie przesadzałbym więc z tym odrzucaniem przez Pawła wszystkiego, co judaistyczne, a przyczyna nieobecności terminu *πρεσβύτερος* w listach autentycznie Pawłowych mogła być zupełnie inna niż niechęć do synagogałnej struktury kierowania wspólnotami albo judaizujących. Bo inaczej jak wyjaśnić fakt, że z jednej strony Paweł unikał w swoich autentycznych listach terminu *πρεσβύτερος*, a z drugiej podczas swoich podróży sam z Barnabą ustanawiał prezbiterów, aby kierowali założonymi przez niego wspólnotami. Potwierdza to fragment z Dz 14,23, gdzie mamy wyraźnie napisane, że Paweł i Barnaba podczas swojej podróży misyjnej w latach pięćdziesiątych głosili Ewangelię w Listrze, Derbe, Ikonium i potem powrócili do Antiochii, umacniając uczniów, „w każdym Kościele wśród modlitw i postów ustanowili im prezbiterów (*χειροτονήσαντες δὲ αὐτοῖς κατ'ἐκκλησίαν πρεσβυτέρους*), polecili ich Panu, w którego uwierzyli”. Ten krótki fragment potwierdza dwie bardzo ważne rzeczy. Po pierwsze, owych prezbiterów ustanawiają poszczególnym wspólnotom (*αὐτοῖς*) Apostołowie i nie wybiera ich sama wspólnota, a po drugie to ustanawianie dokonuje się przez gest nałożenia rąk (*χειροτονήσαντες*), czasownik *χειροτονέω* zaś stanie się w przyszłości technicznym terminem na udzielanie święceń właśnie przez nałożenie rąk²⁴. Zauważmy, że ten sam gest nałożenia rąk przez Apostołów pojawia się już przy ustanowieniu siedmiu pomocników w Dz 6,6, choć nie występuje tam jeszcze techniczny termin *χειροτονέω*, a bardziej opisowy *ἐπέθηκεν αὐτοῖς τὰς χεῖρας*. Termin *πρεσβυτέρους* w tym fragmencie, jak to zresztą oddają tłumaczenia polskie, należy rozumieć jako ‘starszych, przełożonych wspólnoty’, a nie jako drugi stopień kapłaństwa hierarchicznego. Podobnie jak w Jerozolimie owi „starsi” przewodzili modlitwom i celebrowali sakramenty oraz kierowali wspólnotą. Widzimy więc wyraźnie, że Paweł nie miał żadnej awersji do ustanawiania „starszych” na czele wspólnot, które zakładał. Jeśli policzymy razem wszystkie wspólnoty: Listra, Derbe, Ikonium, Antiochia, Efez i Korynt, bo prze-

²⁴ Por. Wagner, *Die Anfänge des Amtes in der Kirche*, s. 81-112.

cież nie wzięli się oni w Koryncie z niczego dopiero pod koniec I wieku, jak potwierdza *Pierwszy List do Koryntian* Klemensa Rzymskiego, to widzimy wyraźnie, jak nieprawdziwe jest założenie Simonettiego, że wspólnotami założonymi przez Pawła za jego życia nie kierowali w ogóle prezbiterzy. Nie kierowali prezbiterzy jako drugi stopień hierarchii kościelnej, ale kierowali nimi prezbiterzy „starsi” już w latach pięćdziesiątych I wieku, bo on sam ich ustanawiał. Czy zatem należy przyjąć, że tymi wspólnotami kierowały kolegia prezbiterów i nie było w nich episkopatu monarchicznego? Niekoniecznie, bo termin *πρεσβυτέρους* w *Dziejach Apostolskich* oznaczał po prostu ‘starszych’, do których niekiedy należeli także biskupi, a nie drugi stopień hierarchii kościelnej. Zatem źródła nie potwierdzają procesu przejścia wspólnot założonych przez św. Pawła od struktur pierwotnych, jak chce Simonetti, którymi tak naprawdę nie wiadomo, kto kierował, do rządzenia przez „starszych” dopiero po śmierci Apostoła. Od początku, kiedy Paweł opuszczał wspólnoty założone przez siebie, udając się w dalszą podróż ewangelizacyjną, ustanawiał w nich przełożonych, „starszych”, którzy nimi w jego imieniu kierowali. Taki stan rzeczy potwierdza 1 Tes 5,12, który niewątpliwie jest autorstwa Pawłowego i powstał jako jeden z pierwszy jego listów ok. 51 roku. Apostoł prosi chrześcijan z Tesaloniki: „abyście uznali [władzę] tych, którzy wśród was pracują, którzy wam przewodzą (*προϊσταμένους*) i w Panu napominają”. Nie pojawia się tutaj, co prawda, termin *πρεσβύτερος*, ale bardziej ogólny *προϊσταμένους*, ale chodzi o rzeczywiste przewodzących wspólnocie i nauczających. Sytuacja więc w Grecji w tym czasie była bardzo podobna do Azji Mniejszej. Użycie w liczbie mnogiej terminu *πρεσβυτέρους* w odniesieniu do kościołów w Azji Mniejszej może oznaczać, że chodzi o różne wspólnoty, skorzystanie z terminu *προϊσταμένους* natomiast o jednym Kościele w Tesalonikach, może wskazywać, że było ich wielu w jednej wspólnocie i sprawowali swoją władzę kolegialnie.

Bardzo wyraźna różnica w prezentacji roli prezbiterów jest zauważalna pomiędzy autentycznymi listami św. Pawła a tzw. Listami Pasterskimi, czyli Pierwszym i Drugim Listem do Tymoteusza oraz Listem do Tytusa²⁵. Teksty te z pewnością powstały o wiele lat później i przedstawiają już prezbiterów jako nauczających i głoszących słowo Boże.

²⁵ Por. J. Stępień, *Organizacja pierwotnego Kościoła w listach św. Pawła*, STV 2/1-2 (1964) s. 309-404 (zwł. 349-362); Nagy, *Hierarchia Kościelna w ostatnim okresie życia św. Pawła*, s. 23-44.

Pierwszym fragmentem dotyczącym naszej tematyki jest 1Tm 5,17.19, w którym autor stwierdza:

Prezbiterzy, którzy dobrze przewodniczą (Οἱ καλῶς προεστῶτες πρεσβύτεροι), niech będą uważani za godnych podwójnej czci, a najbardziej ci, którzy trudu się głoszeniem słowa i nauczaniem (...). Przeciwno prezbiterowi (κατὰ πρεσβυτέρου) nie przyjmuj oskarżenia, chyba, że na podstawie [zeznań] dwóch lub trzech świadków. Trwających w grzechu upominaj w obecności wszystkich, żeby także i pozostali przejęci byli lękiem.

W tych fragmentach instytucja prezbiterów jest już wyraźnie utwierdzona i autor przedstawia ją jako coś oczywistego²⁶. Ustala też pewne zasady dotyczące ich traktowania: ci, którzy dobrze przewodniczą wspólnocie, są godni podwójnej czci, zwłaszcza ci, którzy głoszą słowo i nauczają. Oznacza to, że w czasie powstania Pierwszego Listu do Tymoteusza prezbiterzy stali na czele wspólnot chrześcijańskich, głosili słowo Boże i nauczali. Pojawiały się też wobec nich oskarżenia, które powinny być oparte na zeznaniach dwóch lub trzech świadków, Tymoteusz zaś nie powinien przyjmować krzykliwych pomówień. Rzeczywiście trwających w publicznych grzechach natomiast powinien upominać w obecności wszystkich – nie wiemy, czy chodzi o wszystkich chrześcijan czy wszystkich prezbiterów. Ponieważ wskazówki zostały udzielone Tymoteuszowi jako młodemu biskupowi Efezu i następcy Pawła, wydaje się więc, że termin πρεσβύτερος należy tutaj rozumieć jako drugi stopień w hierarchii kościelnej²⁷. Niekoniecznie. Choć Kościołem w Efezie w latach powstania listu, czyli 63-67, kieruje już jeden biskup, właśnie Tymoteusz, to jednak termin πρεσβύτερος mógł nadal oznaczać tutaj ‘starszych’ jako jego doradców głoszących słowo Boże i nauczających.

W powstałym mniej więcej w tym samym czasie Tt 1,5 Paweł zachęca Tytusa: „Zostałem cię na Krecie w tym celu, abys należycie załatwił zaległe sprawy i ustanowił w każdym mieście prezbiterów (κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους)”. Podane są też kryteria wyboru kandydata do przewodzenia wspólnocie: ktoś bez zarzutu, mężczyzna raz żonaty, mający dzieci wierzące, nieobwiniane o rozpustę lub niekarność (1,6). W tym fragmencie termin πρεσβύτερος ma ogólne znaczenie ‘starszy’ jako przełożony wspólnoty i jest tożsamy z funkcją biskupa, ponieważ zaraz w następ-

²⁶ Por. Wagner, *Die Anfänge des Amtes*, s. 143-202.

²⁷ Por. S. Hareźga, *1 i 2 List do Tymoteusza. List do Tytusa*, Częstochowa 2018, s. 307-311.

nich wersetach podane są bardzo podobne warunki do bycia biskupem²⁸. Z kolei fragment 1P 5,1-3, który został napisany prawdopodobnie przez św. Piotra w Rzymie między 63 a 64 rokiem i adresowany do wspólnot chrześcijan z północnych prowincji Azji Mniejszej założonych przez Pawła, podkreśla:

Prezbiterów więc, którzy są wśród was, proszę, ja również współprezbiter (Πρεσβυτέρους τοὺς ἐν ὑμῖν παρακαλῶ ὁ συμπρεσβύτερος) (...) paście stado Boże, które jest przy was, strzegąc go nie pod przymusem, ale z własnej woli, po Bożemu. Nie ze względu na brudny zysk, ale z oddaniem. I nie jak ci, którzy ciemiężą wspólnoty, ale jako żywe przykłady dla stada.

W tym fragmencie ponownie chodzi o prezbiterów rozumianych jako „starszych” (prezbiterów i biskupów) wspólnot chrześcijańskich²⁹, a w dalszej części Piotr zachęca ich, aby kierowali owczarnią Bożą nie z przymusu, ale z własnej woli, nie dla osobistego zysku, ale z oddaniem, bez ciemiężenia wspólnot. Skoro tego typu upomnienia pojawiają się, oznacza to, że niektórzy kierowali wspólnotami z przymusu albo dla zysku i ciemiężyli wiernych. Widzimy więc, że terminologia hierarchiczna nie była jeszcze ściśle ustalona i nie miał miejsca proces przejścia od ogólnego rozumienia terminu πρεσβύτερος jako ‘starszy’ do postrzegania go jako drugiego stopnia w hierarchii kościelnej, gdyż w źródłach z tego samego okresu mamy stosowanie tego terminu w obydwu znaczeniach³⁰.

Jeśli zaś chodzi o biskupów, to termin ἐπίσκοπος w liczbie pojedynczej lub mnogiej pojawia się w następujących źródłach z I wieku dotyczących wspólnot Pawłowych: Dz 20,28; Flp 1,1; 1Tm 3,1-2; 1P 2,25 i 5,2. Jeśli przyjąć, że List do Filipin rzeczywiście powstał ok. 55-57 roku, to wzmianka w nim zawarta byłaby najstarszą dotyczącą biskupów. W Flp 1,1 czytamy: „Paweł i Tymoteusz, słudzy Chrystusa Jezusa, do wszystkich świętych w Chrystusie Jezusie, którzy są w Filipi,

²⁸ Por. Haręzga, *1 i 2 List do Tymoteusza. List do Tytusa*, s. 533-534.

²⁹ Por. S. Hałas, *1 List św. Piotra*, Częstochowa 2007, s. 323-325.

³⁰ T. Nawracała (*Między prezbiterem a kapłanem. Kilka uwag o zmianie słownictwa w teologii kapłaństwa*, „Studia Gdańskie” 39 (2016) s. 31-47) dosyć powierzchownie analizuje źródła wczesnochrześcijańskie, dochodząc do wniosku, że dosyć szybko dokonano się przejście od prezbiterów starszych do prezbiterów kapłanów. Ze źródeł wynika, że był to raczej proces powolny. Zob. także: J. Ihnatowicz, *Dlaczego prezbiter nie może udzielać święceń? Biskup i prezbiter w pierwotnym Kościele*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 2 (2003) s. 213-232.

wraz z biskupami i diakonami (σὺν ἐπισκόποις καὶ διακόνους)”. Termin ἐπίσκοπος występuje tutaj w liczbie mnogiej wraz z diakonami i oznacza zwierzchników czy przełożonych tożsamyh z prezbiterami rozumianymi jako „starsi”. Trudno bowiem sobie wyobrazić, aby Kościołem w Filipi w latach pięćdziesiątych czy nawet sześćdziesiątych I wieku kierowało kilku biskupów. Podobne zamienne znaczenie terminów ἐπίσκοπος i πρεσβύτερος pojawia się Dz 20,28. W Dz 20,17, jak już widzieliśmy, Paweł z Miletu posłał do Efezu i wezwał starszych Kościoła (πρεσβύτερους τῆς ἐκκλησίας), aby do niego przybyli. Gdy ci przybywają, wygłasza wtedy do nich swoją słynną mowę pożegnalną, a w 20,28 stwierdza: „Uważajcie na samych siebie i na całe stado, w którym Duch Święty ustanowił was biskupami (ἐπισκόπους), abyście kierowali Kościołem Boga, który On nabył własną krwią”. Termin ἐπίσκοπος znowu ma praktycznie to samo znaczenie co πρεσβύτερος, gdyż wcześniej określani są oni właśnie jako ‘starsi’, a teraz Paweł nazywa ich biskupami³¹. Zauważył to już dawno temu E. Dąbrowski, podkreślając, że kiedy Apostoł nazywał prezbiterów z Efezu ἐπισκόποι, miał na myśli nie tyle jakiś utrwalony termin techniczny, ile jego zawartość treściową, czyli te same funkcje przewodzenia wspólnocie³². Dodatkowym argumentem za takim jego rozumieniem jest jego użycie w liczbie mnogiej, trudno bowiem sobie wyobrazić, aby pod koniec życia Pawła Kościołem w Efezie kierowało kilku biskupów. W 1Tm 3,2-7 Paweł przedstawia przymioty, jakimi powinien charakteryzować się biskup, a potem (3,8-13) także diakon, nie wspominając nic o prezbiterach. Zatem biskup (ἐπίσκοπος) powinien być bez zarzutu, mąż raz żonaty, trzeźwy, rozsądny, przyzwoity, gościnny, sposobny do nauczania, nieskłonny do bicia, ale opanowany, niekłótniwy, niechciwy na pieniądze, dobrze zarządzający swoim domem, trzymający dzieci w uległości, nie może być świeżo ochrzczony i powinien mieć dobre świadectwo ze strony tych z zewnątrz³³. Część z tych przymiotów pokrywa się z tymi, które Paweł stawiał prezbiterom w Tt 1,5. Zatem przez biskupa rozumiano tutaj prezbitera „starszego”, który kierował wspólnotą. Podobne przymioty biskupa przywołuje Paweł w Tt 1,7, a ponieważ tekst jest kontynuacją Tt 1,5, w którym jest mowa o prezbiterach, więc nie ulega wątpliwości, że określenia ἐπίσκοπος i πρεσβύτερος są tutaj używane zamiennie, a ich funkcje kierowania wspólnotami chrześcijań-

³¹ Por. F.M. Young, *On episkopos and presbyteros*, JTS 45 (1994) s. 142-148.

³² Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie*, s. 414.

³³ Por. Haręzga, *1 i 2 List do Tymoteusza. List do Tytusa*, s. 212-220.

skimi – utożsamiane z sobą³⁴. Zatem we wspólnotach Pawłowych w Azji Mniejszej terminy ἐπίσκοπος i πρεσβύτερος były używane zamiennie i przypisywano im te same funkcje w kierowaniu poszczególnymi Kościołami. Nawet jeśli termin πρεσβύτερος w znaczeniu ‘starszy’ nie pojawia się w autentycznych listach Pawła, to jednak Dzieje Apostolskie wyraźnie potwierdzają, że na czele wspólnot przez siebie zakładanych ustanawiał przebiterów „starszych”. W Listach Pasterskich, czyli w listach 63-64 (lub 67), choć nadal funkcje biskupów i przebiterów jako „starszych” są przedstawiane zamiennie, to jednak powoli krystalizuje się struktura wspólnoty, na czele której stoi jeden biskup. Wskazuje na to stosowanie terminu ἐπίσκοπος w liczbie pojedynczej, podczas gdy jeszcze w Flp 1,1 i Dz 20,28 występuje on w liczbie mnogiej i pełnią oni taką samą funkcję, jak gdzie indziej przebiterzy. Pozostaje jednak pytanie, jak on był rozumiany. Wielu badaczy jest zdania, że termin ἐπίσκοπος w Listach Pasterskich nie oznacza jeszcze episkopatu monarchicznego, tak jak w listach Ignacego z Antiochii³⁵, ale raczej oznacza funkcję sprawowaną wewnątrz kolegium przebiterów. M. Simonetti słusznie podkreśla, że nawet jeśli np. w Tt 1,7 użyte w nim γάρ mogłoby wskazywać na identyfikację przebiterów z biskupami albo na urząd biskupi w kolegium przebiterów, to jednak może to być rozumiane również jako episkopat monarchiczny, czyli pierwszeństwo jednego biskupa w kolegium przebiterów. Opór przed uznaniem episkopatu monarchicznego w Listach Pasterskich wynika w głównej mierze z trudności uznania przez uczonych jego istnienia w tak wczesnych okresie, ale jeśli powstały one po śmierci Pawła, w czasie zbliżonym do listów Ignacego, to problem znika. P. Benoît sugerował, że episkopat monarchiczny jest efektem dwóch procesów ewolucyjnych: tendencji oddolnej, by wzmocnić w Kościołach lokalną władzę przez jej centralizację, i tendencji odgórnej, której celem było nadanie Kościołom lokalnym władzy nadrzędnej z ustanowienia apostolskiego, a biskupi wyłoniliby się z grupy kierujących biskupów, ci zaś – z przebiterów³⁶. Taka hipoteza naturalistycznej ewolucji nie jest jednak potwierdzona przez źródła. W każdym razie w Listach Pasterskich

³⁴ Por. Haręzga, *1 i 2 List do Tymoteusza. List do Tytusa*, s. 531-540.

³⁵ W Liście do Efezjan (3, 2) Ignacy użył terminu w liczbie mnogiej, ale tutaj pisał o biskupach, którzy zostali ustanowieni aż po krańce świata, więc nie pomaga w precyzacji jego znaczenia.

³⁶ Por. P. Benoît, *Les origines apostoliques de l'épiscopat selon le Nouveau Testament*, w: *L'Évêque dans l'Église*, red. H. Bouessé – A. Madouze, Paris 1963, s. 52-54. Myśl przytaczam za: Nagy, *Hierarchia Kościelna w ostatnim okresie życia św. Pawła*, s. 34.

ἐπίσκοπος różni się wyraźnie od prezbiterów i jest terminem technicznym na określenie konkretnego urzędu w Kościele³⁷.

Z zachowanych tekstów z II wieku jedynie list Polikarpa do Kościoła w Filippi pozwala zrekonstruować dalszy rozwój funkcji prezbiterów i biskupów w Azji Mniejszej (Smyrna)³⁸. List jest odpowiedzią na prośbę Filipian o interwencję z powodu upadku prezbitera Walensa, który dał się ponieść chciwości pieniędzy (11, 1-2). Polikarp ubolewa nad Walensem, który niegdyś był prezbiterem (*presbyter*) w Filippi, że nie potrafił docenić ofiarowanego mu stanowiska. Jednocześnie zachęca, aby członkowie wspólnoty chrześcijańskiej w Filippi nie uznawali Walensa i jego żony za nieprzyjaciół, sami zaś wystrzegali się wszelkiej chciwości. Przy okazji przypomina o obowiązkach płynących z wiary diakonom, wdowom i prezbiterom:

Prezbiterzy (οἱ πρεσβύτεροι) również niechaj będą pełni współczucia, miłosierni dla wszystkich. Niech sprowadzają na dobrą drogę zabłąkanych i odwiedzają wszystkich chorych, nie zaniehbując ani wdowy, ani sieroty, ani biedaka (...). Niech powstrzymują się od wszelkiego gniewu i sądów niesprawiedliwych, bez względu na osobę. Niech unikają wszelkiej zachłanności na pieniądze i nie wierzą łatwo oskarżeniom ani nie osądzają nazbyt surowo³⁹.

Dalej zachęca do przebaczenia ludziom, jeśli prosimy Pana, by i nam przebaczył. Jak widzimy, termin „prezbiter” pojawia się w tekście tylko dwa razy⁴⁰: raz w wersji greckiej i w liczbie mnogiej (πρεσβύτεροι – 6,1), drugi raz w wersji łacińskiej (*presbyter* – 11,1), gdyż tylko w niej zachował się ten fragment. Jak rozumiał go jednak Polikarp? Co prawda A. Świderkówna w obydwu przypadkach tłumaczy je na język polski

³⁷ Por. J. Stępień, *Organizacja pierwotnego Kościoła w listach św. Pawła*, STV 2/1-2 (1964) s. 349-362; G. Schollgen, *Monoepiskopa und monarchischer Episkopat: Eine Bemerkung zur Terminologie*, ZNW 77 (1986) s. 146-151; P. Burke, *The Monarchical Episcopate at the End of the First Century*, JES 7 (1970) s. 499-518; E. Dassmann, *Zur Entstehung des Monoepiskopats*, JAC 17 (1974) s. 74-90.

³⁸ O Polikarpie i *Liście do Filipian*, zob. J. Quasten, *Patrologia*, t. 1, Casale Monferrato 1980, s. 76-80; M. Starowieyski, *Mądry i gorliwy pasterz – św. Polikarp ze Smyrny*, w: *Pierwsi świadkowie wiary. Pisma Ojców Apostolskich*, BOK 10, Kraków 1998, s. 149-155; P. Nutin, *Policarlo*, NDPAC III 4211-4213.

³⁹ Polycarpus Smyrnesis, *Epistula ad Philippenses* 6, 1, w: *The Apostolic Fathers*, red. M.W. Holmes, Grand Rapids 1992, s. 212, tł. A. Świderkówna, BOK 10, s. 158.

⁴⁰ Por. E.J. Goodspeed, *Index Patristicus sive Clavis Patrum Apostolicum operum*, Leipzig 1907, s. 204.

przez ‘kapłan’, co mogłoby sugerować, że chodzi o drugi stopień hierarchii kościelnej, ale kontekst wypowiedzi wskazuje, że bardziej odpowiednie wydaje się znaczenie bardziej ogólne (‘starszy/starsi’) jako przełożony wspólnoty. Skoro chrześcijanie z Filipi zwracają się z prośbą do Polikarpa o interwencję, bo Walens, żonaty prezbiter „starszy” stojący na czele ich wspólnoty zatracił się w chciwości i w pogoni za pieniędzmi, porzucając swoją funkcję, to najprawdopodobniej stał on tylko sam na czele wspólnoty, a to oznacza, że jego funkcja byłaby taka sama jak biskupa. Dlaczego zatem Polikarp nie nazywa go ἐπίσκοπος tylko πρεσβύτερος? Pewnie dlatego, że i jeden, i drugi termin oznaczał po prostu kogoś, kto kierował wspólnotą. W niektórych regionach ówczesnego świata chrześcijańskiego przyjął się bardziej termin ἐπίσκοπος, w innych – πρεσβύτερος, ale ich funkcja była postrzegana podobnie. W liczbie mnogiej natomiast Polikarp używa terminu πρεσβύτεροι, kiedy przedstawia ogólne rozważania na temat cech, jakimi powinni się oni charakteryzować. Przedstawiony katalog tych cech jest wyraźnie stylizowany na katalogach przekazanych przez św. Pawła w 1Tm 3,1-2 i Tt 1,7. Jeśli Polikarp, jak się przypuszcza, ponosi śmierć męczeńską w latach 155/156 lub 166/167, to List do Filipian powstał kilka lata wcześniej. Zatem widzimy, że w Filipi w połowie II wieku termin πρεσβύτερος był nadal rozumiany jako ‘starszy’ przewodzący wspólnocie⁴¹.

3. Antiochia Syryjska

W zachowanych źródłach dotyczących historii Kościoła w Antiochii w I wieku, czyli głównie w Dziejach Apostolskich, nie pojawiają się ogólne terminy πρεσβύτερος i ἐπίσκοπος. Dz 13,1 wspominają jedynie o prorokach i nauczycielach oraz wymieniają ich nawet imiennie, ale nie nie znajdujemy o prezbiterach i biskupach w Antiochii.

Pierwszym tekstem natomiast, w którym pojawia się termin ἐπίσκοπος, jest *Didache*, co jednak stwarza wiele problemów dotyczących zarówno jego datacji, jak również pochodzenia⁴². Choć Audet i Adam zaproponowali bardzo wczesną datację *Didache*, na lata 50-70 I wieku, to jednak dzisiaj przeważa konsensus badaczy, że ostateczna redakcja tego niejed-

⁴¹ Por. C.R. Alastair, *The Elders: Seniority within Earliest Christianity*, Edinburgh 1994; J. Wagner, *Die Anfänge des Amtes in der Kirche*, Tübingen 2011, s. 267-274.

⁴² Zob. Quasten, *Patrologia*, t. 1, s. 34-43; M. Starowieyski, *Podręczny zbiór praw gminy chrześcijańskiej – Didache*, w: *Pierwsi świadkowie wiary*, BOK 10, s. 25-31.

norodnego tekstu miała miejsce pod koniec I wieku, w latach dziewięćdziesiątych. Jeśli zaś chodzi o miejsce powstania, to choć proponowany był Egipt czy Palestyna, ostatecznie większość badaczy opowiedziała się za Syrią⁴³, dlatego włączam ten tekst do analiz na temat chrześcijaństwa syryjskiego. W ostatniej części (11-15) autor, najprawdopodobniej anonimowy judeo-chrześcijanin, pisał o Apostołach w sensie „posłanych”, prorokach, nauczycielach, a obok nich o biskupach i diakonach:

Ustanówcie sobie biskupów i diakonów godnych Pana (Χειροτονήσατε οὖν ἑαυτοῖς ἐπισκόπους καὶ διακόνους ἁγίους τοῦ κυρίου), ludzi cichych, spokojnych, bezinteresownych i wypróbowanych. Oni bowiem pełnią posługę proroków i nauczycieli. Nie gardźcie więc nimi, gdyż należy im się wśród was to samo poważanie, co prorokom i nauczycielom⁴⁴.

Ten krótki fragment zawiera kilka elementów, nad którymi warto zatrzymać się dłużej. Po pierwsze, tekst wspomina tylko o biskupach i diakonach, nie wzmiankując zupełnie prezbitarów, ale nie stanowi to zbyt wielkiego problemu, gdyż, jak wiedzieliśmy, pełnili oni te same funkcje, które w innych wspólnotach pełnili prezbyterzy. Po drugie, na początku tekstu pojawia się bardzo interesujące użycie czasownika χειροτονέω w formie χειροτονήσατε, który pojawia się w Dz 14,23 jako termin na ustanowienie „starszych” poprzez nałożenie rąk (χειροτονήσαντες), a w przyszłości stanie się terminem technicznym na udzielanie święceń kapłańskich i diakańskich przez nałożenie rąk. Pewnie dlatego A. Świderkówna mocno spłyciła jego tłumaczenie na język polski, oddając ten czasownik grecki przez polskie „wybierzcie”, prawdopodobnie z obawy, aby nie był on rozumiany na sposób protestancki, że oto wspólnota udziela święceń przez nałożenie rąk biskupom i diakonom, jednak obawy te są nieuzasadnione. Tekst *Didache* nie dotyczy żadnej konkretnej wspólnoty chrześcijańskiej, a podaje zasady ogólne dla wszystkich, więc nie trzeba się obawiać tłumaczenia dosłownego („ustanówcie sobie przez nałożenie rąk biskupów i diakonów”). Po trzecie, tekst przywołuje cechy, którymi powinni odznaczać się biskupi i diakoni, wzorując się na katalogach z 1Tm 3,1-2 i Tt 1,7. Po czwarte, ponieważ zapewne w Syrii chrześcijanie bardziej cenili wędrownych proroków i nauczycieli, autor tekstu z jednej strony utożsamia posługę biskupów i diakonów z posługą

⁴³ Zobacz dobre podsumowanie badań ostatnich dziesięcioleci: W. Rordorf, *Didache*, NDPAC I 1400-1402.

⁴⁴ *Didache* 15,1-2, w: Holmes, s. 266, tł. BOK 10, s. 40.

właśnie proroków i nauczycieli oraz domaga się dla nich takiego samego poważania, z drugiej natomiast bardzo mocno podkreśla, że kierowanie wspólnotą jest powierzone tylko biskupom i diakonom. W tekście nie występuje w ogóle termin *πρεσβύτεροι* prawdopodobnie dlatego, że ich funkcję przewodzenia wspólnocie pełnili biskupi⁴⁵.

Drugą grupą tekstów, w których pojawia się interesująca nas tematyka, są listy Ignacego z Antiochii do wspólnot chrześcijańskich w Azji Mniejszej oraz do biskupa Polikarpa i Rzymian pisanych podczas podróży z Antiochii do Rzymu. Po długich dyskusjach ostatecznie uznano za autentyczny zbiór siedmiu listów: do Efezjan, do Magnezjan, do Trallan, do Rzymian, do Filadelfian, do Smyrneńczyków i do Polikarpa, napisanych tuż przed śmiercią męczeńską w Rzymie, która miała miejsce w 107, 111/112 lub 116 roku⁴⁶. Ponieważ terminy *πρεσβύτερος* i *ἐπίσκοπος* występują w tych tekstach wielokrotnie i w różnych kontekstach, przedstawie tutaj jedynie sumaryczne analizy.

W Liście do Efezjan 1-2 Ignacy dziękuje, że mógł powitać całą wspólnotę Kościoła z Efezu w osobie Onesimosa, „waszego biskupa według ciała” (*ἐν σαρκὶ ἐπισκόπου*), błogosławi tego, który uznał ich za godnych posiadania takiego biskupa (*ἐπίσκοπον*), i zachęca do wychwalania Jezusa Chrystusa, aby zjednoczeni w posłuszeństwie, poddani biskupowi i prezbiterom (*ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρῳ*), byli we wszystkim uświęceni. W dalszej części podkreśla, że biskupi ustanowieni aż po krańce świata są według zamysłu Jezusa, Efezjanie powinni zatem postępować zgodnie z myślą biskupa (*ἐπισκόπου*), gdyż prezbiterzy, „słusznie szanowani i godni, są tak zestrojeni z biskupem (*τῷ ἐπισκόπου*), jak struny z cytrą” (4,1). Następnie wspomina o zażyłości z biskupem Efezu (5,1), zachęca do szanowania biskupa milczącego i patrzenia na niego jak na samego Pana (6,1). Jak widzimy, w liście uderza bardzo mocne podkreślenie funkcji jednego biskupa, który stoi na czele Kościoła w Efezie, a prezbiterzy, których jest wielu, są mu wyraźnie poddani. Nie ma też zamiennego używania terminów *πρεσβύτερος* i *ἐπίσκοπος*, a wyraźnie ukazany jest episkopat monarchiczny.

W Liście do Magnezjan 2 Ignacy wspomina o biskupie miasta (*ἐπισκόπου*) Damascie i godnych prezbiterach (*πρεσβυτέρων*) Basosie i Apolloniosie, a także o diakonie Zeitonie, który jest „poddany swemu bi-

⁴⁵ Por. Wagner, *Die Anfänge des Amtes*, s. 275-284.

⁴⁶ Ogólnie o Ignacym i jego listach, zob. Quasten, *Patrologia*, t. 1, s. 64-75; M. Starowieyski, *Wołanie o jedność – S. Ignacy Antiocheński*, w: *Pierwsi świadkowie wiary*, BOK 10, s. 104-111; P. Nautin, *Ignazio di Antiochia*, NDPAC II 2514-2516.

skupowi (τῷ ἐπισκόπῳ) jak łasce, a prezbiterom (πρεσβυτερίῳ) – jak prawu Jezusa Chrystusa”. Widzimy więc tutaj znowu już utrwaloną hierarchę trójstopniową, kiedy to na czele wspólnoty stoi biskup, poddani mu są prezbyterzy, a im – diakoni. W Mag 3 zachęca, by „nie wykorzystywać wieku biskupa (ἐπισκόπου)”, ale okazać mu wszelkie poważanie. Chwali, że „święci prezbyterzy” (τοὺς ἁγίους πρεσβυτέρους) nie nadużywają widocznej w nim młodości, lecz poddają mu się zawsze. Brak posłuszeństwa biskupowi jest zwodzeniem nie tylko widzialnego biskupa, ale oszukiwaniem niewidzialnego, czyli Boga. Prawdziwym chrześcijaninem jest nie ten, kto ma ciągle na ustach biskupa, ale ten, kto wszystko czyni z nim. W Mag 6, 1 zachęca: „Starajcie się czynić wszystko w zgodzie Bożej pod kierunkiem biskupa (προκαθημένου τοῦ ἐπισκόπου), który zastępuje wam Boga, prezbiterów (τῶν πρεσβυτέρων) zastępujących radę Apostołów i moich najdroższych diakonów mających udział w posłudze Jezusa Chrystusa”⁴⁷.

Fragment ten jeszcze wyraźniej potwierdza wcześniejszą myśl, że biskup, kierując wspólnotą, zastępuje wręcz Boga, prezbyterzy – radę apostolską, a udział w posłudze mają także diakoni. Dalej w Mag 7, 2 zachęca, by nie czynić niczego „bez biskupa i kapłanów (ἐπισκόπου καὶ τῶν πρεσβυτέρων)”. Na zakończenie listu w 13, 2 jeszcze raz zachęca do poddania się biskupowi. Tak duży nacisk na poddanie się i posłuszeństwo biskupowi jest wyraźnym znakiem rozłamów i podziałów związanych prawdopodobnie z doketyzmem lub nurtami gnostycznymi, które rozmywały jedność wspólnoty antiocheńskiej i podważały władzę biskupa, który był ostoją nauczania prawowiernego.

W liście do Trallan (1, 1) przywołuje postać biskupa Polibiusza z Tralleis (Πολύβιος ὁ ἐπίσκοπος ὑμῶν), zachęca do posłuszeństwa jemu (τῷ ἐπισκόπῳ ὑποτάσσησθε) i nieczynienia niczego bez swojego biskupa (ἄνευ τοῦ ἐπισκόπου μηδὲν πράσσειν), a także wzywa do posłuszeństwa kapłanom (καὶ τῷ πρεσβυτερίῳ) niby Apostołom⁴⁸. Dalej pojawia się bardzo ciekawy fragment: „Podobnie niechaj wszyscy szanują diakonów jak [samego Jezusa Chrystusa], a także biskupa (ἐπίσκοπον), który jest obrazem Ojca, i kapłanów (πρεσβυτέρους) jako Radę Boga i zgromadzenie Apostołów: bez nich nie można mówić o Kościele”⁴⁹. Zatem według

⁴⁷ Ignatius Antiochenus, *Epistula ad Magnesios* 6, 1, Holmes, s. 152, tł. BOK 10, s. 121.

⁴⁸ Ignatius Antiochenus, *Epistula ad Trallianos* 1-2, Holmes, s. 158-160, tł. BOK 10, s. 124.

⁴⁹ Ignatius Antiochenus, *Epistula ad Trallianos* 3, 1, Holmes, s. 160, tł. BOK 10, s. 124.

Ignacego nie można mówić o Kościele, jeśli nie ma we wspólnocie kierującego nią biskupa, prezbiterów i diakonów albo nie są oni szanowani przez wiernych. Biskup jest przedstawicielem wspólnoty wierzących w Chrystusa na zewnątrz, a jeśli postępuje w sposób właściwy, nawet poganie go szanują (4,1). Zachęca do odrzucenia wszelkich błędnych nauk i trwania niewzruszenie przy Bogu, Jezusie Chrystusie, biskupie i przykazaniach Apostołów (7, 1). Następnie pojawia się bardzo mocne stwierdzenie: „kto czyni coś bez biskupa, prezbiterów (χωρίς ἐπισκόπου καὶ πρεσβυτέρου) i diakonów, ten nie ma czystego sumienia” (7, 2). Zauważmy, że podobnie jak w poprzednich fragmentach nie chodzi tylko o trzymanie z biskupem i posłuszeństwo jemu, ale całej hierarchii kościelnej: biskupowi, prezbiterom i diakonom. Biskup po raz kolejny występuje w liczbie pojedynczej, jako jeden przewodnik wspólnoty, prezbiterów i diakonów natomiast jest wielu. Ta sama myśl powraca jeszcze w 13, 2, w 12, 2 zaś zachęca, by wierni, a zwłaszcza kapłani, „krzepili biskupa na chwałę Ojca Jezusa Chrystusa i Apostołów”.

Co ciekawe, w liście do Rzymian Ignacy w ogóle nie pisał o funkcji biskupa czy prezbiterów we wspólnocie Kościoła ani też nie wspomina imiennie, tak jak w przypadku innych Kościołów, biskupa Rzymu. Nie czynił tak pewnie ze względu na ogromny szacunek, jakim darzył Kościół w Rzymie, i czuł się niegodny, aby udzielać Rzymianom wskazówek w tym względzie. Jak wiemy, prosi ich jedynie o to, aby nie starali się o jego uwolnienie i nie przeszkadzali mu w męczeństwie.

W liście do Filadelfian z kolei, zaraz na początku (wstęp) stwierdza, że chrześcijanie są jego radością, zwłaszcza jeśli wszyscy pozostają w jedności z biskupem, jego prezbiterami i diakonami (σὺν τῷ ἐπισκόπῳ καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ πρεσβυτέροις καὶ διακόνοις). Po raz pierwszy w listach Ignacy podkreśla, że prezbiterzy i diakoni przynależą do biskupa, w jakimś sensie są „jego prezbiterami i diakonami”. Oczywiście nie chodzi o jakąkolwiek własność, ale o bycie współsługami w kierowaniu wspólnotą. Dalej, w 3, 2 znowu zachęca do unikania podziałów i do jedności z biskupem: „Ci bowiem, co należą do Boga i Jezusa Chrystusa, wszyscy są z biskupem (μετὰ τοῦ ἐπισκόπου εἰσίν)”. Ta jedność objawia się szczególnie mocno w celebracji jednej, wspólnej Eucharystii, jedno jest bowiem Ciało Jezusa Chrystusa, jeden jest kielich Jego krwi i jeden ołtarz, „jak też jeden jest biskup razem z prezbiterami diakonami, współsługami moimi (εἷς ἐπίσκοπος, ἅμα τῷ πρεσβυτέρῳ καὶ διακόνοις)” (4, 1). W powyższym fragmencie bardzo mocno wybrzmiewa tematyka jedności i w tym kontekście Ignacy *expressis verbis* podkreśla, że biskup stojący na czele wspól-

noty jest jeden. Nie ma więc tutaj miejsca na wymienne stosowanie terminów ἐπίσκοπος i πρεσβύτερος ani też na wielu biskupów rozumianych jako starszych wspólnoty, tak jak w innych Kościołach. W 7, 1-2 Ignacy powraca do podejrzeń, jakie wysuwano wobec niego, że słowa zachęty, jakie wypowiedział („Trwajcie przy biskupie, prezbiterach i diakonach” albo „Nie czyńcie nic bez biskupa”), oparte były na jakiejś wcześniejszej wiedzy o rozłamach we wspólnocie. Broni się jednak, podkreślając, iż uczynił tak z natchnienia Bożego, a nie z ludzkich pobudek.

W liście do Smyrneńczyków 8-9 zaś, w kontekście polemiki z doketami, znajdujemy zachętę, aby iść za biskupem, za ważną uznawać tylko Eucharystię sprawowaną przez niego, podobnie jak chrzest czy agapę:

Wszyscy idźcie za biskupem (τῷ ἐπισκόπῳ ἀκολουθεῖτε), jak Jezus Chrystus za Ojcem, i za waszymi kapłanami (καὶ τῷ πρεσβυτέρῳ), jak za Apostołami (...). Niechaj nikt w sprawach dotyczących Kościoła nie robi niczego bez biskupa (μηδεὶς χωρὶς ἐπισκόπου τι πρᾶσσέτω). Uważajcie za ważną tylko taką Eucharystię, która sprawowana jest pod przewodnictwem biskupa lub tego, komu on zleci (ἐκείνῃ βεβαία εὐχαριστία ἡγείσθω ἢ ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον οὖσα, ἢ ὃ ἂν αὐτοῖς ἐπιτρέψῃ). Gdzie pojawi się biskup, tam niech będzie wspólnota (ὅπου ἂν φανῇ ὁ ἐπίσκοπος, ἐκεῖ τ' πλῆθος ἔστω) tak, jak gdzie jest Jezus Chrystusa, tam i Kościół powszechny. Nie wolno bez biskupa chrzcić ani sprawować agapy (οὐκ ἔξόν ἐστιν χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου οὔτε βαπτίζειν οὔτε ἀγάπην ποιεῖν), lecz co on zatwierdzi, to i dla Boga będzie miłe⁵⁰.

W kontekście zagrożenia doketyzmem i szerzącej się samowoli Ignacy zachęca wiernych do podążania za biskupem i prezbiterami, do nieczynienia w ogóle niczego bez biskupa, uznawania za ważną tylko Eucharystię, której przewodniczy on albo jego delegat, jego obecność tworzy wspólnotę Kościoła, nie wolno chrzcić ani organizować agapy bez niego, lecz trzymać się wszystkiego, co on zatwierdzi. Ignacy kończy ten list pisany w Troadzie pozdrowieniami dla biskupa Smyrny, prezbiterów i diakonów (12, 2).

Wreszcie w ostatnim swoim liście do Polikarpa pozdrawia go na początku jako biskupa Smyrny. Nowością jest zachęta do zawierania małżeństwa między mężczyzną i kobietą za wiedzą lokalnego biskupa: „Godzi się zaś, aby mężczyźni, którzy się żenią, i kobiety, które wychodzą

⁵⁰ Ignatius Antiochenus, *Epistula ad Smyrnesios* 8, 1-2, Holmes, s. 188, tł. BOK 10, s. 138.

za mąż, łączyli się z wiedzą biskupa (μετὰ γνώμης τοῦ ἐπισκόπου τὴν ἔνωσιν ποιεῖσθαι)” (5, 2)⁵¹. Krótco wcześniej zachęcał, aby ten, kto chce zachować czystość na cześć Pana, nie chełpił się, ale czynił to tylko za wiedzą biskupa. Widzimy więc, że Ignacy zachęca, aby kolejne obszary życia chrześcijańskiego, czyli życie w dziewictwie i małżeństwo, zostały poddane trosce biskupa kierującego wspólnotą.

Jak wiedzieliśmy, z listów Ignacego wyłania się wyraźny obraz trójstopniowej hierarchii kościelnej złożonej z biskupów, prezbiterów i diakonów, przy czym biskup jest przedstawiany zawsze jako jeden i ten, który kieruje Kościołem lokalnym, a posłuszeństwo jemu winni są prezbiterzy, diakoni i wszyscy wierni⁵². Biskupowi powinny być poddane wszystkie aspekty życia chrześcijańskiego, pod jego przewodnictwem powinna być sprawowana Eucharystia, chrzest i agapa, a za jego wiedzą ma być składany ślub czystości i celebrowanie małżeństwa⁵³. Ani terminy ἐπίσκοπος i πρεσβύτερος, ani funkcje biskupa i prezbiterów nie są w listach stosowane zamiennie, a prezbiterzy zawsze są przedstawiani jako drugi stopień hierarchii kościelnej i współpracownicy biskupa wraz z diakonami. Listy Ignacego zatem, podobnie jak tekst *Didache*, który pomija prezbiterów (ale ich funkcje pełnili najprawdopodobniej biskupi)⁵⁴, są wyraźnymi świadectwami episkopatu monarchicznego, który ukształtował się w Syrii już pod koniec I i na początku II wieku⁵⁵. Wraz

⁵¹ Ignatius Antiochenus, *Epistula ad Polycarpum* 5, 2, Holmes, s. 196, tł. BOK 10, s. 141.

⁵² Por. C. Munier, *à propos d'Ignace d'Antioche: Observations sur la liste épiscopale d'Antioche*, *RevScRel* 55 (1981) s. 126-131; A. Brent, *The Ignatian Epistles and the Three-fold Ecclesiastical Order*, *JRH* 17 (1993) s. 18-32; A. Brent, *The Enigma of Ignatius of Antioch*, *JEH* 57 (2006) s. 429-456; F. Rivas Rebaque, *Los obispos en Ignacio de Antioquia: Cuadros sociales dominantes de la memoria colectiva Cristiana*, *EstEcl* 83 (2008) s. 23-49.

⁵³ Por. J.D. Zizioulas, *Eucharist, Bishop, Church: The Unity of the Church in the Divine Eucharist and the Bishop During the First Three Centuries*, Eugene 2001 (wznowienie w 2007 roku). To opublikowana praca doktorska autora obroniona na Uniwersytecie w Antiochach w 1965 roku. Autor niesłusznie rozciąga ten model antiocheński (syryjski) na cały Kościół starożytny, starając się udowodnić, że struktura episkopocentryczna od początku była normą w całym Kościele. Z analiz źródeł przeprowadzonych w tym opracowaniu wynika, że wcale nie była, a autor „naciąga” swoją interpretację, by uzasadnić centralną rolę biskupa.

⁵⁴ A. de Halleux, *Ministers in the Didache*, w: *The Didache in Modern Research*, red. J.A. Draper, Leiden 1996, s. 300-320.

⁵⁵ Por. Burke, *The Monarchical Episcopate*, s. 499-518; Dassmann, *Zur Entstehung des Monepiskopats*, s. 74-90; Schöllgen, *Monepiskopat und monarchischer Episkopat*, s. 146-151. Przyznaje to również: Simonetti, *Presbiteri e vescovi*, s. 115-132.

z upływem czasu ten typ organizacji kościelnej, choć nie tylko w tej postaci i w różnym czasie, rozwinął się w całym świecie chrześcijańskim. Ciekawe, że w tym samym okresie albo niewiele wcześniej w różnych regionach ówczesnego świata chrześcijańskiego mamy nadal do czynienia z zamieszaniem terminologicznym i stosowaniem wymiennie terminów ἐπίσκοπος i πρεσβύτερος oraz przypisywaniem im tych samych funkcji. Brakuje nam elementów, aby ustalić, dlaczego właśnie w Antiochii syryjskiej dokonał się ten proces najszybciej. Być może z powodu rodzących się tam stosunkowo wcześniej błędów doktrynalnych i organizacyjnych, jak doketyzm, obecności judaizujących chrześcijan czy większych tendencji do samowoli organizacyjnej. Co więcej, widzimy, że taka struktura hierarchiczna pod koniec I i na początku II wieku była rozpowszechniona nie tylko w Syrii, ale także w Kościołach Azji Mniejszej, również tych założonych przez św. Pawła. W przeciwnym bowiem razie adresaci listów Ignacego nie rozumieliby zarówno samej struktury hierarchicznej wspólnot, jak też tak dużego nacisku na posłuszeństwo biskupowi i prezbiterom. Listy Ignacego nie są w żadnym wypadku dowodem na to, że chciał on narzucić model antiocheński, czy szerzej syryjski, Kościołom w Azji Mniejszej, bo chrześcijanie, którzy go odwiedzali podczas postoju w Smyrnie i Troadzie, przychodzili już ze swoimi biskupem, który przewodził ich wspólnocie. Ignacy w swoich listach wspomina ich z imienia i wcale nie próbuje ich przekonywać, że biskup musi być jeden na czele wspólnoty, a zachęca ich jedynie do posłuszeństwa jemu. Listy zostały napisane po to, aby tę wyjątkową pozycję jednego biskupa wyraźnie wzmocnić.

Ostatnim źródłem łączonym ze środowiskiem syryjskim jest powstały ok. 130 roku List Psuedo-Barnaby⁵⁶. Znajdujemy w nim dwa razy w liczbie mnogiej termin ἱερεύς na oznaczenie kapłanów pogańskich (7, 4; 9, 6), jeden raz, w 13, 5, pojawia się termin πρεσβύτερος⁵⁷, ale występuje on w znaczeniu 'starszy' na określenie Manassesa, aby otrzymał błogosławieństwo od Jakuba. Nie pojawia się natomiast w tekście

⁵⁶ Tekst w: *List Barnaby*, tł. A. Świderkówna, w: *Pierwsi świadkowie*, BOK 10, Kraków 1998, s. 179-204. Zob. także: K. Romaniuk, *List Barnaby*, EK 2, 36-37; J. Carleton Paget, *The Epistle of Barnabas*, Tübingen 1994; R. Hvalvik, *The Struggle for Scripture and Covenant. The Purpose of Epistle of Barnabas and Jewish-Christian Competition in the Second Century*, Tübingen 1998; F. Scorza-Barcellona, *Epistola di Barnaba*, NDPAC I 710-713.

⁵⁷ E.J. Goodspeed, *Index Patristicus, sive clavis Patrum Apostolicorum operum*, Leipzig 1907, s. 204.

w ogóle ani termin ἐπίσκοπος, ani πρεσβύτερος w znaczeniu przełożonych wspólnot chrześcijańskich.

4. Zakończenie

Simonetti twierdził, że przejście od prezbiteratu do episkopatu monarchicznego dokonało się we wspólnotach tradycji Pawłowej i w Antiochii pomiędzy 120 a 140 rokiem. Proces ten miał trzy przyczyny. Po pierwsze, powiększanie się liczby pogan, a zmniejszanie liczby chrześcijan pochodzenia żydowskiego. Po drugie, słabnące tendencje judaizujące we wspólnotach. Po trzecie, wraz z rozprzestrzeniającymi się błędnowierstwami, głównie doketyzmem, gnostycyzmem i marcjonizmem, pojawiła się konieczność zapewnienia wspólnotom bardziej skutecznego przewodnictwa jednoosobowego. W Rzymie to przejście dokonałoby się pod koniec II wieku podczas pontyfikatu Wiktora (178-189) przy okazji sporu z kwartodecymanami o datę świętowania Paschy, a w Aleksandrii – za rządów biskupa Demetriusza (189-232). Ostatnim aktem oporu wobec episkopatu monarchicznego byłaby działalność montanistów, którzy w drugiej połowie II wieku domagali się uznania autorytetu proroków, ale o prezbiterach nie wspomina się już w ogóle, gdyż weszli oni jako drugi stopień kapłaństwa do struktury Kościoła, podporządkowani jednemu biskupowi. W opozycji do gnostyckiej tradycji sekretnej autorzy chrześcijańscy, tacy jak Hegezyp czy potem Ireneusz, przytaczają listę biskupów Rzym (pierwszy do Aniceta, drugi do Wiktora). Rekonstrukcja procesu wyłaniania się episkopatu monarchicznego, jaką przedstawił Simonetti, brzmi przekonująco, ale wymaga trzech korekt. Po pierwsze, termin „prezbiter” i jego funkcja pojawia się we wspólnotach założonych przez św. Pawła jeszcze za jego życia, który sam ustanawiał prezbiterów „starszych” w różnych Kościołach, więc nie miał oporu, jak sugeruje Simonetti, stosowania terminologii rozpowszechnionej w judaizmie. Jeśli zaś ktoś twierdziłby, że to stan z czasu powstania Dziejów Apostolskich, a nie życia Pawła, na nim spoczywa obowiązek udowodnienia tego. Po drugie, Simonetti przyjmuje, że w Listach Pasterskich obecny jest episkopat monarchiczny, co zakłada, że termin πρεσβύτερος tam obecny należy zawsze rozumieć jako drugi stopień hierarchii, a nie „starszy”. Nie jest do końca takie pewne. Niekiedy odnosi się wrażenie, że nadal zachowuje on znaczenie bardziej ogólne („starszy”). I po trzecie, przedstawiona rekonstrukcja ma sens pod warunkiem, że przez termin πρεσβύτεροι

będziemy rozumieli właśnie „starszych”, a nie drugi stopień kapłaństwa. To zaś nie wybrzemia w jego opracowaniach jednoznacznie. Jeśli natomiast termin *πρεσβύτεροι* rozumiemy jako drugi stopień kapłaństwa, a sam proces przebiegał w ten sposób, że najpierw kierowały wspólnymi kolegia kapłanów reprezentujący drugi stopień hierarchii kościelnej, a potem zostali oni wyparci przez jednego biskupa albo spośród nich wyłonił się episkopat monarchiczny, kapłani zaś zostali zepchnięci do drugiego rzędu i do roli współpracowników biskupa, to takiego procesu nie potwierdzają źródła I i II wieku.

Bibliography

Sources

- Didache*, w: *The Apostolic Fathers*, red. M.W. Holmes, Grand Rapids 1992, s. 246-270, tł. A. Świderkówna, BOK 10, Kraków 1998, s. 33-44.
- Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica*, tł. A. Caba, Kraków 2013.
- Ignatius Antiochenus, *Epistulae*, w: *The Apostolic Fathers*, red. M.W. Holmes, Grand Rapids 1992, s. 129-201, tł. A. Świderkówna, BOK 10, Kraków 1998, s. 113-198.
- Polycarpus Smyrnesis, *Epistula ad Philippeneses*, w: *The Apostolic Fathers*, red. M.W. Holmes, Grand Rapids 1992, s. 202-220, tł. A. Świderkówna, BOK 10, Kraków 1998, s. 156-161.
- Barnaba, *Epistula*, w: *The Apostolic Fathers*, red. M.W. Holmes, Grand Rapids 1992, s. 271-328, tł. A. Świderkówna, BOK 10, Kraków 1998, s. 179-204.

Studies

- Alastair C.R., *The Elders of the Jerusalem Church*, „Journal of Theological Studies” 44 (1993) s. 511-528.
- Benoit P., *Les origines apostoliques de l'épiscopat selon le Nouveau Testament*, w: *L'Évêque dans l'Église*, red. H. Bouessé – A. Madouze, Paris 1963, s. 52-54.
- Bielak W., *Kilka uwag na temat początków urzędu biskupiego w ujęciu historycznym*, „Vox Patrum” 55 (2010) s. 63-76.
- Bradshaw P.F., *Presbyteroi in the First Two Christian Centuries*, w: *Deacons and Diaconia. Bishops, Presbyters and Laypeople*, t. 3, red. M. Vinzent, Studia Patristica 106, Leuven – Paris – Bristol 2021, s. 71-76.
- Brent A., *The Ignatian Epistles and the Three-fold Ecclesiastical Order*, „Journal of Religious History” 17 (1993) s. 18-32.
- Brent A., *The Enigma of Ignatius of Antioch*, „Journal of Ecclesiastical History” 57 (2006) s. 429-456.

- Burke P., *The Monarchical Episcopate at the End of the First Century*, „Journal of Evangelical Studies” 7 (1970) s. 499-518.
- Burtchael J.T., *From Synagoge to Church: Public Services and Offices in the Earliest Christian Communities*, Cambridge 1992.
- Carleton Paget J., *The Epistle of Barnabas*, Tübingen 1994.
- Dassmann E., *Zur Entstehung des Monoepiskopats*, „Jahrbuch für Antikes Christentum” 17 (1974) s. 74-90.
- Dassmann E., *Hausgemeinde und Bischofsamt*, w: *Vivarium: Festschrift Theodor Klauser zum 90. Geburtstag*, Münster 1984, s. 82-93.
- Dąbrowski E., *Dzieje Apostolskie. Wstęp, przekład z oryginału i komentarz*, Poznań 1961.
- Flis J., *List do Filipian. Wstęp, przekład z oryginału i komentarz*, Częstochowa 2011.
- Goodspeed E.J., *Index Patristicus, sive clavis Patrum Apostolicorum operum*, Leipzig 1907.
- Halleux de A., *Ministers in the Didache*, w: *The Didache in Modern Research*, red. J.A. Draper, Leiden 1996, s. 300-320.
- Hałas S., *1 List św. Piotra. Wstęp, przekład z oryginału i komentarz*, Częstochowa 2007.
- Harężga S., *1 i 2 List do Tymoteusza. List do Tytusa. Wstęp, przekład z oryginału i komentarz*, Częstochowa 2018.
- Hvalvik R., *The Struggle for Scripture and Covenant. The Purpose of Epistle of Barnabas and Jewish-Christian Competition in the Second Century*, Tübingen 1998.
- Ihnatowicz J., *Dlaczego prezbiter nie może udzielać święceń? Biskup i prezbiter w pierwotnym Kościele*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 2 (2003) s. 213-232.
- Jezierska E., *Obraz kapłana Chrystusowego w Listach Pasterskich (1-2 Tm, Tt)*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 17/2 (2009) s. 31-39.
- Kasprzak D., *Teologia kapłaństwa i urzędu kapłańskiego w I wieku chrześcijaństwa*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 63/2 (2010) s. 101-125.
- Kozyra J., *List św. Jakuba. Wstęp, przekład z oryginału i komentarz*, Częstochowa 2011.
- Munck J., *The Actes of the Apostles*, Garden City 1967.
- Munier C., *À propos d'Ignace d'Antioche: Observations sur la liste épiscopale d'Antioche*, „Revue des Sciences Religieuses” 55 (1981) s. 126-131.
- Nagy S., *Prezbiterzy w pierwotnej gminie jerozolimskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 8/1 (1961) s. 5-22.
- Nagy S., *Hierarchia kościelna w okresie misyjnej działalności św. Pawła*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 11/2 (1964) s. 55-79.
- Nagy S., *Hierarchia Kościelna w ostatnim okresie życia św. Pawła*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 13/2 (1966) s. 23-44.
- Nawracała T., *Między prezbiterem a kapłanem. Kilka uwag o zmianie słownictwa w teologii kapłaństwa*, „Studia Gdańskie” 39 (2016) s. 31-47.
- Nutin P., *Policarpo*, w: *Nuovo Dizionario Patristico di Antichità Cristiana*, t. 3, red. A di Berardino, Genova – Milano 2010, s. 4211-4213.

- Nutin P., *Ignazio di Antiochia*, w: *Nuovo Dizionario Patristico di Antichità Cristiana*, t. 2, red. A di Berardino, Genova – Milano 2010, s. 2514-2516.
- Pietras H., *Od prezbyteratu do kapłaństwa: ewolucja pojęć i urzędu*, „*Studia Bobolanum*” 3 (2002) s. 5-17.
- Pietras H., *Klerykalizacja kapłaństwa w Kościele starożytnym, czyli przyczynek do historii języka religijnego*, w: *Symposja Kazimierskie*, t. IV, red. B. Wronikowska – D. Próchniak, Lublin 2008, s. 111-116.
- Pietras H., *Dymisja ze stanu duchownego i jej skutki w starożytności chrześcijańskiej*, w: *Odejścia od kapłaństwa. Studium historyczno-psychologiczne*, red. K. Dyrek, Kraków 2010, s. 7-19.
- Pietras H., *Tożsamość kapłańska w Kościele starożytnym*, w: *Sztuka bycia księdzem*, red. J. Augustyn, Kraków 2010, s. 59-66.
- Quasten J., *Patrologia*, t. 1, Casale Monferrato 1980.
- Rivas Rebaque F., *Los obispos en Ignacio de Antioquia: Cuadros sociales dominantes de la memoria colectiva Cristiana*, „*Estudios Ecclesiasticos*” 83 (2008) s. 23-49.
- Romaniuk K., *Prezbiterzy – biskupi*, w: *Kapłaństwo w Piśmie Świętym Nowego Testamentu*, red. A. Jankowski – K. Romaniuk, Katowice 1972, s. 249-252.
- Romaniuk K., *List Barnaby*, EK 2, Lublin 1976, s. 36-37.
- Rordorf W., *Didache*, w: *Nuovo Dizionario Patristico di Antichità Cristiana*, t. 1, red. A di Berardino, Genova – Milano 2010, s. 1400-1402.
- Schollgen G., *Monoepiskopos und monarchischer Episkopat: Eine Bemerkung zur Terminologie*, „*Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft*” 77 (1986) s. 146-151.
- Scorza-Barcellona F., *Epistola di Barnaba*, w: *Nuovo Dizionario Patristico di Antichità Cristiana*, t. 1, red. A di Berardino, Genova – Milano 2010, s. 710-713.
- Simonetti M., *Presbiteri e vescovi nella Chiesa del II e II secolo*, „*Vetera Christianorum*” 22 (1996) s. 115-132.
- Simonetti M., *Roma cristiana tra vescovi e presbiteri*, „*Vetera Christianorum*” 43 (2006) s. 5-17.
- Simonetti M., *Il Vangelo e la storia*, Roma 2010.
- Skierkowski M., *Od Apostołów do biskupów – trzy drogi*, „*Studia Teologiczne*. Białystok, Drohiczyn, Łomża” 29 (2011) s. 29-55.
- Starowieyski M., *Mądry i gorliwy pasterz – św. Polikarp ze Smyrny*, w: *Pierwsi świadkowie wiary. Pisma Ojców Apostolskich*, BOK 10, Kraków 1998, s. 149-155.
- Starowieyski M., *Podręczny zbiór praw gminy chrześcijańskiej – Didache*, w: *Pierwsi świadkowie wiary. Pisma Ojców Apostolskich*, BOK 10, Kraków 1998, s. 25-31.
- Starowieyski M., *Wołanie o jedność – Św. Ignacy Antiocheński*, w: *Pierwsi świadkowie wiary. Pisma Ojców Apostolskich*, BOK 10, Kraków 1998, s. 104-111.
- Stewart A., *The Original Bishops*, Grand Rapids 2014.
- Stępień J., *Organizacja pierwotnego Kościoła w listach św. Pawła*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 2/1-2 (1964) s. 309-404.
- Varner W., *The Apostolic Fathers. An Introduction and Translation*, London 2023.

Wagner J., *Die Anfänge des Amtes in der Kirche. Presbyter und Episkopen in der frühchristlichen Literatur*, Tübingen 2011.

Zawadzki A., *Sylwetka i funkcja prezbitera w pierwszych wspólnotach chrześcijańskich na podstawie autentycznych listów św. Pawła (lata 50-67 po Chr.)*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 25/3 (2016) s. 25-42.

Zizioulas J.D., *Eucharist, Bishop, Church: The Unity of the Church in the Divine Eucharist and the Bishop During the First Three Centuries*, Eugene 2001.